

Ярослав ФЕДОРУК

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ — 30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Національна свідомість українського народу як об'єкт наукового дослідження досі залишається маловивченою. Це відноситься також до ідеології українського суспільства періоду Хмельниччини¹. Однак думки про державне будівництво в Україні часу пізнього середньовіччя певною мірою з'являлися уже в наукових дослідженнях початку ХІХ ст. (попри пізніший штучний поділ усієї української історіографії на традиції так званого народницького і державницького напрямків).

Першим узагальнюючим твором такого спрямування стала тритомна праця Дмитра Бантиш-Каменського². Необхідність її появи обгрунтував сам автор, зазначивши, що історія України була відома головним чином з літописів та іноземних творів Веспасіана Коховського, Йоахима Пасторія та інших. Для поповнення відомостей із цих джерел він використовував матеріали московських архівів. Однак відчувається, що авторові бракувало достовірних документальних свідчень про добу козацтва в Україні. І це призвело до певних помилок.

Так, оцінюючи політичну ситуацію в Україні та Польщі після перших боїв 1648 р., Д. Бантиш-Каменський звернув увагу на те, що Богдан Хмельницький повернувся до Білої Церкви, замість того щоб іти на Варшаву, і зробив висновок, що гетьман "[...] не шукав тоді незалежності, а лише заступництва і захисту співвітчизників [...]"³. А вже нижче історик непослідовно зауважив, що Б. Хмельницький повернув з-під Замостя, бо виношував якісь глибокі політичні плани звільнити Україну не лише силою, але й терпінням⁴. Власне, те, що Д. Бантиш-Каменський визначив таку проблему як мету, якої хотіли досягнути козацькі політики, було дуже важливим. І якщо він не довів її до логічного завершення, то, очевидно, з об'єктивних причин.

¹ Окрім давніших спеціальних досліджень П. Вуциньського та В. Липинського (див. далі за текстом), на нинішній день немає жодного з цієї проблеми, не рахуючи роботи Степана Величенка: Velychenko S. The Influence of Historical, Political and Social Ideas on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossak Officers, 1648—1657.— London, 1981.—281 p. З недавніх статей див., зокр.: Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Український історичний журнал.— 1991.— № 9.— С. 115—126; № 11.— С. 127—139.

² Бантыш-Каменский Д. История Малороссии.— М., 1830.— Т. 1.—3.

³ Там же.— Т. 1.— С. 245.

⁴ Там же.— С. 255—256.

Його справу продовжив Микола Маркевич, видавши п'ятитомну "Історію Малороссии"⁵. Однак він не взяв до уваги питання про те, чого домагався Б. Хмельницький. Лише мимохіть зазначив, що гетьман не хотів кровопролиття, але не міг довіряти полякам, котрі обдурювали його попередників⁶. Так, переказуючи запис у щоденнику Войцеха М'яковського від лютого 1649 р., автор не вказує, що спонукало старшину відхилити ті умови, які вона ставила під Замостям⁷. Певно, М. Маркевич вважав це питання цілком ясним: Хмельницький прагнув визволити Україну з-під польського ярма, і це було головне, а не те, якого статусу він домагався для неї.

Опираючись на польські джерела, О. Бодянський виклав свій погляд на Хмельниччину в "Кратком историческом описании о Малой России до 1765 г."⁸. Він підкреслював, що утиски від панів і шляхти змусили козаків взятися за зброю, але не пояснював, чому Б. Хмельницький "[...] виявив своє бажання відновити союз з Польщею [...]". За словами дослідника, у польській державі почали вважати, що гетьман зневірився у своєму війську: "Маючи свою думку, поляки вже мало звертали увагу на Хмельницького [...]"⁹. Чи справді гетьман не покладався на власні сили, чи з інших причин він повернувся до Білої Церкви, автор не уточнює.

Ближче до цих проблем підійшов Богдан Дідицький¹⁰. Він вважав, що Б. Хмельницький не думав вторгтися у польські етнічні землі після Корсунської битви. Безпосереднім чинником, що змусив його рішуче виступити проти Польщі, стала смерть короля Володислава IV¹¹. Гетьман хотів припинити війну після облоги Львова і дочекатися закінчення елекційного сейму. Таку тактику він обрав після Пилявець, маючи надію, що королем стане Ян Казимир¹². При цьому Богдан ішов усупереч настроям козаків, які бажали повністю звільнитися з-під польської влади. Автор підкреслює певний вплив на Б. Хмельницького його перебування у Києві на початку січня 1649 р. і Зборівський мир зображує як наслідок татарської зради¹³. Однак Б. Дідицький не пояснює, чому гетьман прагнув розбити Польщу і яку мету він міг ставити перед собою, розпочинаючи літню кампанію 1649 р., якщо не рахувати опису українсько-московської дипломатичної політики, зокрема: "Слідуючи за духовним тяжінням свого народу, котрий всією масою бажав поступити під опіку і захист російського царя [...]", гетьман відправляв різні посольства до Москви, одному з яких висловив "примечательную мысль", щоб всіх козаків переселити до Московії, і наводить лист гетьмана¹⁴. Думається, що історик, скромно

⁵ Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842—1843.— Т. 1—5.

⁶ Там же.— Т. 1.— С. 200.

⁷ Там же.— С. 213—228.

⁸ Бодянский О. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г.— М., 1848.— 56 с.

⁹ Там же.— С. 10.

¹⁰ Дедицкий Б. Народная история Руси от начала до новейших времен.— Львов, 1870.— Ч. 3.— 208 с.

¹¹ Там же.— С. 37.

¹² Там же.— С. 78.

¹³ Там же.— С. 113: "Незважаючи на своє зручне військове становище, Богдан наш Хмельницький таки поневоли мусив простягнути руку до злагоди з ляхами".

¹⁴ Там же.— С. 180—181.

кажучи, не цілком критично проаналізував цей документ і сприйняв тактичний хід Б. Хмельницького як об'єктивну реальність його дипломатії. Іншої помилки автор допустився, коли згадав про підданство України цареві “[...] в тих кордонах, в яких вона була поставлена за Зборівським договором”¹⁵. Отже, Б. Дідицький виключав будь-які інші мотиви української політики, що привели до Переяславської ради 1654 р., окрім суб'єктивних причин об'єднання. Проте він пише, що у гетьмана були думки “[...] зробити з України, Поділля і Волині окрему державу [...]”¹⁶. І в той час, “[...] коли Україна приєдналася до російського царя, Хмельницький переселився таємно з різними іноземними володарями”¹⁷. Але зрозумівши, що без Московської держави він не зможе вистояти, вже до кінця життя залишався вірним цареві.

“Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века” Ореста Левицького¹⁸ вийшов у складний для української історіографії час, коли з появою праці П. Кулиша “История воссоединения Руси”¹⁹ вирізнилися два полярні погляди на оцінку козацтва як цілісного явища в історії України. Автор “Очерка...” належав до тих дослідників, котрі возвеличували козаків і заперечували стану боротьбу в період Хмельниччини. Сам гетьман був для нього особою, “[...] котра, не обмежуючись більше вузькими інтересами козацького стану, звертається до народу і підіймає прапор боротьби за народну волю”²⁰. Але здається, що це не так. Порівнюючи козацькі вимоги до короля першого року Хмельниччини, ми не зустрінемо пунктів про соціальні прагнення тих, хто приєднався до війська у 1648 р. Війна велася за вузькі козацькі інтереси, і лише вимога скасувати унію якоюсь мірою виходила за ці межі: “Думка про від'єднання краю від Польщі нікому не приходила в голову”. І лише 1651 р. Б. Хмельницький вирішив розірвати зв'язки з Річчю Посполитою через недотримання польським урядом Зборівського договору²¹. Хмельницький не прагнув відділити Україну від Польщі до того часу, поки війна не набрала великого розмаху. Українсько-московську спілку він уклав тоді, коли переконався, що Польща вже не спроможна вивести “[...] нове громадянське суспільство з того хаотичного стану, в якому воно знаходиться тепер (після 1654 р.— Я. Ф.), і організувати його на міцних засадах”²². Такий підхід історика свідчить про деяку підміну ним понять політичного становища України і розуміння необхідності змінити його. Якщо глянути на Переяславську раду і на прагнення до союзу з Москвою, то побачимо, що останнє з'явилося уже в перші роки війни. Показовим тут є посольство московського ченця Арсенія Суханова від

¹⁵ Дедицький Б. Народная история Руси.— С. 206.

¹⁶ Там же.— С. 207: “[...] так здійснився найбільший подвиг славного нашого гетьмана Хмельницького — той подвиг, наслідком якого з'єдналися в єдине здавна окремі частини Русі. Русь почала щораз більше міцніти і зростатися в силу [...]”.

¹⁷ Там же.— С. 208.

¹⁸ Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века.— К., 1875.— 127 с.

¹⁹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.— М., 1874.— Т. 1—2.

²⁰ Левицький О. Очерк...— С. 11.

²¹ Там же.— С. 18.

²² Там же.— С. 12.

листопада 1650 р.²³ Очевидно, Переяславська рада не може бути критерієм рівня тогочасної свідомості народу, а лише критерієм політичного становища України. Свої погляди О. Левицький аргументує тим, що козаки, маючи в руках під Зборовом короля і все військо, не довели справи розгрому Польщі до кінця. Ці ж погляди вчений повторив у політичному портреті Б. Хмельницького: “Умови Зборівського договору [...] яскраво показують, що в той час обдарований козацький вождь ще досить невиразно розумів своє історичне значення [...]”²⁴. Такий підхід важко сприймається не тільки тому, що не враховувалися напружені козацько-татарські стосунки, але й тому, що ігнорувалася роль Іслам Гірея у Зборівському договорі, на що звернув увагу Микола Костомаров у монографії “Богдан Хмельницький” — першому дослідженні, спеціально присвяченому найяскравішому періодові козаччини²⁵.

Перший варіант рукопису був готовий на початку 1846 р. Згодом учений ще переробляв його, доповнював новими джерелами і книжку видав тільки 1857 р. Вітаючи появу монографії, М. Максимович, однак, вказував, що М. Костомаров недостатньо критично опрацьовував джерела: “Епоха гетьмана Хмельницького та й сам великий Богдан варті того, щоб працелюбний п. Костомаров знову попрацював над ним, щоб, переглянувши і переробивши критично весь багатий запас, зібраний ним, склав би його в нову історію Богдана Хмельницького* [...]”²⁶. Проте М. Костомаров так і не зміг позбутися у своїй праці різноманітних перекручень у вітчизняних та іноземних джерелах. Тому згодом науковий світ не раз справедливо йому докоряв. При цьому вчені не завжди дотримувалися етики і забували часом про велику роль М. Костомарова у дослідженні історії Східної Європи. Так, Михайло Грушевський вважав його “страшним аматором всяких таких страшних історій”²⁷, а один із сучасних польських дослідників узагалі піддав сумніву наукову вартість праці “Богдан Хмельницький”, прирівнявши її до твору “Вогнем і мечем” Г. Сенкевича²⁸.

Захоплюючись констатацією подій, М. Костомаров не завжди заглиблювався у їх причини. Так, з приводу перших перемог повстанців і посольства Федора Вешняка до Варшави автор зробив висновок, що “[...] Хмельницький в один і той же час і направляв народ проти поляків, і шукав виправдання у польського уряду”²⁹. Проте далі цієї думки вчений не пішов: він не вказав, чому Б. Хмельницький зайняв саме таку позицію. За свідченням сучасного дипломата Альберто Віміні, історик вважав, що

²³ Белокуров С. Материалы для истории русской церкви // Христианское чтение.— СПб., 1883 (IX).— С. 670—738.

²⁴ [Левицький О.] Богдан Хмельницький // Антонович В., Бец В. Исторические деятели Юго-Западной России.— К., 1885.— С. 16.

²⁵ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Собрание сочинений.— СПб., 1904.— Ч. 4, т. 9—11.— 742 с.

* Тут і далі шрифтові виділення у тексті подані так, як у творах вказаних авторів (Ред.).

²⁶ Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М. А. Собрание сочинений.— К., 1876.— Т. 1.— С. 400.

²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1928.— Т. 9, ч. 1.— С. 439.

²⁸ Kaszmareczuk J. Bohdan Chmielnicki.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.— S. 8.

²⁹ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий.— С. 177.

"[...] Хмельницький мирився з королем на [...] [Зборівських] умовах тільки тому, що не лише вже не сподівався на допомогу від хаґа протягом війни, а ще міг побоюватися, що татарський цар з'єднається проти нього з новими союзниками"³⁰. Отже, на думку М. Костомарова, в середині 1649 р. гетьман досить рішуче виступив проти Польщі, бажаючи навіязати їй свої умови. Але вчений не наголосив на цьому. Так само не ясно з тексту: чи протекторат московського царя був найвищим прагненням Б. Хмельницького, чи, може, для України були якісь інші перспективи і форми державності після визволення з-під влади Речі Посполитої. Можливо, через це автор не вказав і на українсько-московські суперечності під час облоги Львова 1655 р., викликані успішними діями Карла X на землях Королівства Польського. Звичайно, Б. Хмельницький мусив рахуватися з цим фактом, бо разом з його військом перебувала московська армія, котра вимагала від підкорених міст присяги на вірність цареві. Сам Хмельницький вже не міг змиритися з претензіями Олексія Михайловича на необмежену владу над українською територією і військом. М. Костомаров тим часом вказує лише на зовнішню причину відступу — на татарську загрозу з півдня³¹. Промосковські погляди історика проявились у статті з приводу українсько-турецьких взаємин, де він називає гетьмана "[...] щирим слугою московського престолу і одним із видатніших поступовців справи об'єднання російської держави"³².

Глибокий і суперечливий слід в українській історіографії залишив Пантелеймон Куліш. Весь історичний розвиток Хмельниччини³³ він змалював на тлі козацьких "диких інстинктів", коли безпутні "воры черкасы", немов татари, підкрадалися до московського пограниччя, підступно винищували залогов, грабували коней, зброю та інший "всілякий мотлох". Взагалі, створюється враження, що монографія написана зі співчуттям до московитів. Сигізмунд III, наприклад, зображений як "покатовник беспощадной самозванщины"³⁴ і т. п. Автора зацікавила ситуація, що склалася після Жовтих Вод і Корсуня, однак пояснити її він не зміг, а лише висловив думку, що Хмельницький боявся йти в глиб держави. "[...] щоб орда насправді не взяла козацтво у своє вічне підданство (холопство) разом з опустошеною Україною [...]"³⁵. Козаки у його розумінні — якась анархічно-деспотична руйнівна сила. Звідси — історична аналогія між Батиевим погромом і Хмельниччиною — цим полум'ям, яке нищило "[...] польские труды на русской почве [...]"³⁶. Сам гетьман — підступний і лукавий чоловік, котрий вислав червнече посольство на початку повстання, щоб відволікти "королевиат" від військових приготувань³⁷. П. Куліш співчував Яремі Вишневецькому, котрий хотів навести "порядок" і називав "безголовими" панів, бо не обрали його королем, як це зробили з його сином Михайлом Корибутом. І тоді Б. Хмельницький "[...] досягнув

³⁰ Костомаров П. И. Богдан Хмельницкий.— С. 317.

³¹ Там же.— С. 599.

³² Костомаров П. И. Богдан Хмельницкий даник Оттоманской Порты // Костомаров П. И. Собрание сочинений.— СПб., 1905.— Кн. 5, т. 14.— С. 605.

³³ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши.— М., 1888—1890.—Т. 2—3.

³⁴ Там же.— Т. 2.— С. 175.

³⁵ Там же.— С. 179—180.

³⁶ Там же.— С. 189—191.

³⁷ Там же.— С. 187.

би тільки того, чого досягнули Наливайко, Сулима і Павлюк”³⁸. Однак виникає питання: якщо Хмельницький був таким бузувіром, то як тоді він зміг піднятися до такого “ідеалу”, як приєднання Малоросії до Великоросії? Адже сама козацька сваволя (а він був її найголовнішим провідником) виключала таку злуку. Але виявляється, що тут немає жодної суперечності: тою розрухою, опустошенням українських земель козацьчина сприяла “русскому воссоединению”. “Не боротьба козаків за православному віру і руську народність привела збережені від Хмельницького мільйони руського народу під владу московського царя, привели їх нечувані біди, в котрі Україну (Малороссию) кинули козаки, а дорогу до Москви показало їм наше духовенство [...]. Козацький Батько втратив би останню популярність в Україні (Малороссии), якби насмілювався виявити свою відразу до Московської держави перед вихованцями наших ченців і священників (попов)”³⁹. Отже, Переяславську раду 1654 р. вчений пояснював не з точки зору тогочасної політичної обстановки в Україні, а тим, що вона була викликає давньою мрією гетьмана, цшовством до якої стало варварське ставлення Хмельницького і козаків до українського “беспутного, бесчестного и лишенного чувства своего достоинства Народа”⁴⁰. Таким чином, ця давня мрія штовхала до злуки з Москвою козацьку сірому.

Ще за життя М. Костомарова П. Куліш досить різко виступив проти поглядів свого давнього приятеля, а водночас — проти вчителя і соратника М. Максимовича. Звичайно, ці розбіжності не обмежувалися періодом Хмельниччини, а охоплювали всю історію розвитку козацтва. Якщо 1857 р. П. Куліш стояв на антишляхетських позиціях, що зауважив і М. Максимович⁴¹, то з виходом у світ “Истории воссоединения Руси” усіх вразили його антикозацькі погляди. Як вважає Микола Василенко, причини такої еволюції пов’язані з перебуванням П. Куліша на службі у Варшаві у 1860-х рр.⁴² Після різкої критики М. Костомарова П. Кулішем у перших двох томах “Истории...” між цими видатними діячами науки розгорілася гостра полеміка про місце козацтва і вплив Хмельниччини на подальшу історію України⁴³. Суть її зводилася до того, що П. Куліш обстоював тези, висунуті в “Истории воссоединения Руси”, і згодом розкриті в “Отсоединении...”; М. Костомаров, звичайно, викладав аргументи, які заперечували ці ідеї.

Власне, “Отсоединение...” дало поштовх (навіть якщо він був незначний) до подібних тенденцій в неукраїнській історіографії (згадати хоча

³⁸ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши.— С. 288.

³⁹ Там же.— Т. 3.— С. 335, 390.

⁴⁰ Там же.— С. 331.

⁴¹ Див.: Грабовский М. А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII веке [переклад з пол. і коментарі П. Куліша] // Кулиш П. А. Записки о Южной Руси.— СПб., 1857.— Т. 2.— С. 291—328; критика: Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // Максимович М. А. Собрание сочинений.— Т. 1.— С. 248—276.

⁴² Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины.— К., 1916.— С. 458.

⁴³ Див., зокр.: Кулиш П. А. Козаки в отношении к государству и обществу // Русский архив.— 1877; відповідь: Костомаров Н. И. О козаках // Костомаров Н. И. Собрание сочинений.— Кн. 5.— С. 617—631; Кулиш П. А. Крапанка русинам и полякам на великдень 1882 року.— Львів, 1882.— 40 с.; відповідь: Костомаров Н. И. Крапанка г. Кулиша // Вестник Европы.— 1884.— Т. 4 (авг.).— С. 729—750.

б польського історика Ф. Равіту-Гавронського⁴⁴). Водночас з'явилися різні "захисники" "німецького" Богдана, серед яких російський професор Геннадій Карпов посів не останнє місце. Він твердив: "Що стосується того, чи були які-небудь інші плани у Богдана Хмельницького" з приводу своєї особи, своєї сім'ї, долі України (Малоросії) після підданства і після своєї смерті — ми про це, власне, нічого певного сказати не можемо"⁴⁵.

У гарячий час дискусії М. Костомарова з П. Кулішем у Харкові вийшла монографія П. Буцинського — друга в українській історіографії, присвячена Б. Хмельницькому⁴⁶. Її найголовніша методологічна особливість полягала в тому, що автор досить вільно поводився з хронологічною послідовністю викладу матеріалу. Свою увагу він спрямував на аналіз джерел для обґрунтування причин, що спонукали гетьмана до тої чи іншої діяльності. Це була перша своєрідна спроба концептуального підходу до дослідження, яку пізніше розвинув В'ячеслав Липинський.

Утвердившись на позиціях М. Максимовича, В. Антоновича та інших дослідників, П. Буцинський підтримав думку про те, що "народ повстав не через образене самолюбство (як писав П. Куліш у 1857 р.— Я. Ф.) [...] а за своєї суспільні і людські права"⁴⁷. Однак Хмельницький розпочав війну через свої особисті образи, і після Корсуня, на думку автора, награвувавши скарбів, він задовольнився своєю помстою і "[...] далі не хотів продовжувати початих дій, бо у нього не було програми"⁴⁸. А нижче він докоряє гетьманові, що не довів розпочату справу визволення Вітчизни до кінця, бо не вірив у сили народу⁴⁹. Очевидно, якщо гетьман розпочав військові дії за свої приватні інтереси (а якщо брати ширше — за інтереси цілої козацької верстви), то цілком зрозуміло, що він не міг дивитися на визволення Вітчизни так, як на це дивився П. Буцинський у ХІХ ст.

Висновки про толерантне ставлення Б. Хмельницького до Речі Посполитої у 1648 р. та його прагнення до модифікації польського суспільства автор переніс на подальшу історію аж до 1657 р. Це позбавило його можливості побачити зміну поглядів Хмельницького, яка виразно проявилася під час переговорів у Переяславі 1649 р. Те, що гетьман не уклав з польськими послами миру, а лише перемир'я, свідчить, за П. Буцинським, не про вияв його політичної зрілості, а про необхідність, якій він підкорився під тиском народу, маскуючи свої справжні наміри⁵⁰. Ця підступна поведінка гетьмана, як твердить автор, розкрила його обличчя під Зборовом, коли "[...] сам Богдан переконав кримського хана розпочати переговори [...]", бо для татар знищити Польщу "[...] було набагато вигідніше, ніж укласти з нею будь-який договір"⁵¹. Такий розвиток подій, робить висновок історик, привів до того, що Хмельницький вря-

⁴⁴ Ra w i t a - G a w r o Ń s k i F. Bohdan Chmielnicki.— Lwów, 1906—1909.— Т. 1—2.

* Окрім приватних почесей, особливо після 1654 р.

⁴⁵ Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого.— М., 1890.— С. 56—57.

⁴⁶ Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком.— Х., 1882.— 246 с.

⁴⁷ Там же.— С. 47.

⁴⁸ Там же.— С. 51.

⁴⁹ Там же.— С. 56.

⁵⁰ Там же.— С. 62—64.

⁵¹ Там же.— С. 66.

тував короля від вірної загибелі⁵². П. Буцинський заперечував прагнення гетьмана до князівської влади, а молдавський похід мотивував тим, що Богдан намагався відволікти сірому від злигоднів життя військовими діями. При цьому П. Буцинський не врахував розмаїтих козацько-татарських планів і того, що під час походу на Молдавію виступи селян проти шляхти стали частішими. Цікаво, що битву під Жванцем, яку можна порівняти зі Зборівською, учений трактував зовсім протилежно останній: "Взнавши про таке становище поляків, Богдан Хмельницький спонукав хана рушити всіма силами на польське військо і знищити його або взяти в полон"⁵³. Звідки у козацької старшини з'явилися такі рішучі плани, автор не вказує. Татари при цьому відхилили пропозицію козаків, а продовжували таємні переговори з Яном Казимиром. Тут історик сам заперечив свою попередню тезу, що кримським військам було набагато вигідніше і зручніше спустошити коронні землі.

Однак еволюція поглядів гетьмана, зміна його мети відчутні навіть в інтерпретації П. Буцинського, хоча їх аналіз відсутній. Щось близьке до спроби пояснити події бачимо тільки після Жванця, коли гетьман "[...] зважився назавжди відторгнути Україну від Польщі і прийняти зі всім своїм народом протекцію московського монарха"⁵⁴. Але чим далі автор відходив від 1654 р., тим більше вступав у суперечність із самим собою. Перше і найголовніше, що збивало дослідника,— це стамбульський васалітет Б. Хмельницького. П. Буцинський констатував, що у 1650 р. старшина (причому без особливого розголосу) піддалася султанові⁵⁵. Але насправді такий протекторат носив цілком антипольський характер, і тепер Хмельницькому не можна було закинути, що він обдурював народ, аби примиритися з поляками, як це твердив учений, аналізуючи переяславську комісію 1649 р. Далі він наводив думку отамана Полікарпа Туха, що гетьман піддався московському цареві, але обманював і його, і султана⁵⁶. Автор вважав, що Хмельницький задовольняв якісь свої особисті інтереси.

Крім цього, у тексті монографії зустрічаються різного роду необ'єктивні сентенції типу, що Б. Хмельницький був болягузом, "[...] глухим до страждання народу, [...] жив у достатку і розкоші" і т. п.⁵⁷.

Монографія П. Буцинського привернула увагу наукового світу. Вже наступного року у "Киевской стране" з'явилися дві рецензії. Один з рецензентів (Володимир Антонович) пояснював прагнення Хмельницького до автономії взагалі, і з Польщею зокрема, не особистими вадами гетьмана, а тим ступенем "[...] культури, на якій стояв у його час весь народ"⁵⁸. Він виключав будь-які прагнення Хмельницького, що виходили поза рамки автономії України: "При Хмельницькому всі якоюсь мірою видатні, освідчені особи прагнули до самотності, [але] підрозумівали

⁵² Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком.— С. 71.

⁵³ Там же.— С. 141.

⁵⁴ Там же.— С. 143.

⁵⁵ Там же.— С. 123.

⁵⁶ Там же.— С. 183.

⁵⁷ Там же.— С. 103—104.

⁵⁸ Антонович В. Буцинский И. П. О Богдане Хмельницком // Киевская старина.— 1883.— Т. 5.— С. 425 (ініціали Буцинського перекручені).

під нею польські форми державного ладу тільки зі своєрідними елементами; це прагнення не залежало від того, що польський лад був гарний і природний для українського (южно-руського) народу, а від того, що зразки кращого ладу були невідомі українцям ні у себе, ні довкола себе"⁵⁹. Як видається, зразки ліпшого устрою, ніж автономний, були відомі Хмельницькому, зокрема з давньої історії Русі, до чого він не раз апелював і про що писав Казимирові з-під Замостя⁶⁰. І цей зразок у нього асоціювався із встановленням міцної влади і пристосуванням до нової форми правління в Україні анархічно-демократичних порядків, котрі панували серед козацтва. І якщо шукати приблизний критерій, щоб визначити рівень тодішньої політичної культури, то такі думки не слід відкидати. Тяжіння гетьмана до чужого протекторату визначалося відносинами зі своїм головним ворогом.

Отже, як бачимо, В. Антонович обминув у своїй рецензії багато сумнівних висновків П. Буцинського. Ймовірно, це пояснюється тим, що в основному їхні погляди збігалися, якими б різними вони не здавалися: у П. Буцинського Хмельницький не прагнув до сепаратизму тільки від польської держави, до якої мав прихильність; у В. Антоновича ці ознаки проявлялися до будь-якої іншої державності. П. Буцинський шукав причини в особистих вадах Хмельницького, В. Антонович — у певному способі мислення середньовічного українського суспільства.

Цю проблему В. Антонович порушив у доповіді з приводу 25-ї річниці утворення Товариства Нестора-літописця у Києві. Він говорив: "Розглядаючи [...] діяльність Хмельницького, ми не один раз зустрічаємо непорозуміння, чому після перемог, перебуваючи на чолі народу і маючи потрібну силу, Хмельницький не подумав про утворення окремої держави. [...] український (южно-руський) народ, внаслідок особливостей етнографічного складу свого народного характеру, не був здатний створити окрему державу. [...] український народ завжди був готовий пристати до готової держави, щиро підкоритися її владі, підтримувати і цінувати її авторитет"⁶¹. У "Бесідах про козацькі часи на Україні" вчений умовно виділив три політичні сили того часу: старшина, котра хотіла зреформувати Річ Посполиту; народ, який "[...] не хоче станів таких, як у Польській державі, але не може свого висловити"⁶²; і політики, котрі бажали віддати Україну під протекторат якоїсь із сусідніх держав⁶³. Таким чином, історик зовсім не залишає місця для тих, хто міг би думати про удільне князівство в Україні. І якщо тут він висуває якусь свою вагому концепцію, то в питанні про Зборівський договір відчувається певна наступність від О. Левицького та П. Буцинського. Після підписання пунктів договору "Хмельницький і сам побачив свою помилку [...]". З його боку "[...] це була вже не політична хиба, а просто кривда свого народу", — робить висновок В. Антонович⁶⁴.

⁵⁹ Антонович В. Буцинский И. П. О Богдане Хмельницком.— С. 424.

⁶⁰ Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич.— К., 1961.— Док. 32.

⁶¹ Антонович В. Б. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1899.— Кн. 13.— С. 102.

⁶² Його ж. Бесіди про козацькі часи на Україні.— Чернівці, 1897.— С. 80—81.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же.— С. 86—88.

На початку ХХ ст. під вплив "Бесід..." потрапив Олександр Барвінський⁶⁵, котрий повторив свої загальні думки, викладені раніше в "Ілюстрованій історії Русі"⁶⁶. 1919 р. у статті, вміщеній у літературному збірнику "Серед бурі", О. Барвінський навів приклад Зборівської битви як аргумент на доказ лояльного ставлення гетьмана до Польщі і короля⁶⁷. "Нікому не приходило на думку, — зауважує вчений, — відірвати Україну від Польщі. Навіть в хвили грізного вибуху повстання Хмельницького, після піднесених перемог над поляками ані він, ані ніхто з його помічників не мав на думці такого висліді, до якого привело розпочате діло"⁶⁸.

При цьому він не звернув уваги на нові тенденції, що починали зароджуватися в українській історіографії. Через рік після виходу "Бесід..." В. Антоновича у "Записках Наукового товариства імені Шевченка" з'явилася добірка матеріалів до 250-ї річниці початку козацького повстання. Особливу увагу привернула стаття М. Грушевського, де був обґрунтований напрямок в історії України XVII ст., котрий виділяли перед тим, але одночасно й заперечували⁶⁹. Він стосується ідеї окремішньої державності України. Великої ваги вчений надавав відомостям зі щоденника В. М'яковського: "Кілька віків не чули ми нічого такого від політичних діячів на Русі — ідея одности україно-руського народу в його етнографічних границях [...] і політичної свободи [...]"⁷⁰. Але водночас ці думки не були підкріплені конструктивними реальними планами щодо їхнього втілення: "Тільки ж самі сі бесіди [...] показують, як тут бракувало чогось конкретного, чогось подібного до пляну, певної мети. Панованне руського народу і одновладність Хмельницького ідуть в парі з мрією про безмагнатську, безшляхетську Польщу, з необмеженою власттю короля [...]"⁷¹. На перший погляд тут ніби якась суперечність, але насправді — лише те, що вчений усвідомив велику складність для Б. Хмельницького реалізувати подібні плани. І не тільки через якісь зовнішні фактори, котрі визначалися українсько-польськими, українсько-татарськими та іншими взаєминами, але й через саму буремність, хаотичність, несподіваність цих мрій. "Треба взагалі признати, — зауважує вчений, — що козацька старшина, позбавлена всякого попереднього політичного досвіду, кинена на бистру воду самостійного політичного життя, дуже швидко поступала по дорозі політичного розвою [...]"⁷². І якщо цей політичний розвиток залишався перед Зборовом на стадії формування, хоча "певний зародок" ідеї "Руського князівства" був, хоч — думаю — цілком несвідомо ще, вже у Зборівській умові (а отже і у вимогах, що старшина ставила у лютому 1649 р. перед польськими комісарами на чолі з Адамом Киселем.— Я. Ф.) [...]", то "в 1657 р. стрічаємо ся вже з формальним "Руським

⁶⁵ Барвінський О. Історія України-Русі.— Львів, 1904.— С. 71—72.

⁶⁶ Його ж. Ілюстрована історія Русі.— Львів, 1890.— С. 288.

⁶⁷ Його ж. Змагання України до державної самостійности після Переяславського договору // Серед бурі.— Львів, 1919.— С. 100—101.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1898.— Т. 23—24.— С. 1—30.

⁷⁰ Там же.— С. 8—9.

⁷¹ Там же.— С. 9.

⁷² Там же.— С. 19.

князівством”⁷³. “Хмельницина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Московою [...]”⁷⁴. З подальшою науковою діяльністю, коли вчений критично систематизував увесь нагромаджений матеріал, він удосконалив свої початкові висновки.

У тому ж збірнику “Записок...” вміщена стаття Степана Томашівського про народні рухи в Галичині⁷⁵, але автор не звернув у ній уваги на погляди Хмельницького щодо перспектив козацької політики. Пізніше він буде писати з цього приводу: “Не мусіла тут зараз (у 1648 р.— Я. Ф.) бути думка про повну державну самостійність України (так не думав поважно ніколи Хмельницький, ні його помічники) [...]”⁷⁶. У збірнику документів за 1927 р. політичну мету Хмельницького він визначив так: “[...] вибороти й удержати автономію України в державно-правнім звязку з Польщею [...]”⁷⁷.

На переломі XIX і XX ст. припадає ще одна праця історика з Галичини — Миколи Антоневича. 1900 р. вийшла друга частина його “Козаків”, присвячена Б. Хмельницькому⁷⁸. Вона написана у популярній формі і не позбавлена деякої тенденційності. Так, М. Антоневич вважав, що цар не допоміг Хмельницькому 1648 р., бо гетьман його обдурював. “І тут лежить одна з головних причин, що Хмельницький не досягнув своєї мети, хоча був так близько від неї”⁷⁹. Природно виникає питання, про яку мету писав М. Антоневич? Це видно лише з контексту. Хмельницький повстав за свою кривду і разом з козаками піднявся за давніші вольності. Виявляється, що смерть Володислава IV була поштовхом для гетьмана до рішучих дій, але “[...] він далі хитрив і лукавив”⁸⁰. Проте нижче йде несподіваний висновок: “І, напевно, йому вдалося б заснувати незалежну державу з руських земель, що знаходилися під владою Польщі, котра, без сумніву, жила би в правдивій дружбі з Російським царством”⁸¹. І тут же автор додає, що гетьман як шляхтич прагнув до переговорів з польським громадянством. Всю толерантність Хмельницького до Речі Посполитої він пояснює тим, що Богдан боявся “[...] хлопської революції, котра і його могла стерти з лиця землі”⁸². Очевидно, справа не в якомусь застережливому самозбереженні Хмельницького, а в тому, що він не бачив необхідності у таких широких діях для досягнення своєї мети, які він виявив під Білою Церквою та Замостям. Історик визнає, однак, що Зборівський договір був підписаний “[...] під тиском поганих татар”⁸³. “Тільки тому Хмельницький пристав на [...] [Зборівські] умови, що не

⁷³ Грушевський М. Хмельницький і Хмельницина.— С. 18—19.

⁷⁴ Там же.— С. 27.

⁷⁵ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі // Записки НТШ.— 1898.— Т. 23—24.— С. 1—138.

⁷⁶ Його ж. Перший похід Хмельницького в Галичину.— Львів, 1914.— С. 9; рецензія: Крип'якевич І. Хмельницина в новім освітленні // Діло.— 1914.— Ч. 26.

⁷⁷ Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини.— К., 1927.— С. 7.

⁷⁸ Антоневич Н. И. Зиновий Богдан Хмельницький // Издание общества им. М. Качковского.— Львов, 1900.— Ч. 293 (май).— С. 1—61.

⁷⁹ Там же.— С. 22.

⁸⁰ Там же.— С. 21.

⁸¹ Там же.— С. 23.

⁸² Там же.— С. 51.

⁸³ Його ж. Зиновий Богдан Хмельницький.— Львов, 1901.— Ч. 302—303.— С. 34.

надіявся більше на допомогу хана, котрий тепер готовий був навіть з'єднатися з королем проти козаків⁸⁴.

Через вісім років у своїй окремії книжці про Хмельницького М. Антонович посередньо вказав на іншу причину Зборівського миру: "Якби [...] [Хмельницький] був завзятим ворогом Речі Посполитої, то ще перед Зборівською облогою він би вдарив цілою силою на розбиту в тому часі Польщу [...]"⁸⁵. Але тоді виникає питання, як гетьман міг звільнити свій народ і православну віру з-під польської залежності⁸⁶, чи як гетьман міг унезалежити український народ у своїй окремії державі, якщо він не був ворогом Речі Посполитої? Сам вчений намагається пояснити цю суперечність так: "[...] не ненависть до Польщі, а любов до народу і церкви руської одухотворяла його в усіх його звитягах"⁸⁷. Хмельницький як щирий приятель короля врятував його під Зборовом від татарської неволі⁸⁸. Цей момент дуже вдало засвідчує, наскільки змінилися погляди історика, хоча у передмові він підкреслив єдність даної праці з двома попередніми. Проте він не заперечував, що гетьман прагнув до незалежності. На думку дослідника, це сталося після Берестечка. До 1651 р. Хмельницький сподівався вирішити справу мирним способом⁸⁹. Здається, що така теза виглядає досить упередженою. У будь-якому випадку можна твердити, що кампанія 1649 р. розпочалася з козацької ініціативи, хоч безпосередні військові дії почали коронні війська. При цьому пункти Зборівського договору не сприймаються як найвищий критерій державної думки. Українські політики, котрі висували домагання окремішньої території з чіткою українсько-польською межею, на другому році війни на цілій штабель вирости щодо попереднього рівня, який не піднімався вище вузькостанових козацьких потреб і загальних розмов про адміністрацію по Білу Церкву.

Інший дослідник історії України зобразив початок періоду Хмельниччини як час, коли гетьман ішов усупереч козацтву і "руському народу", бо не звільнив земель України від поляків після Пилявців⁹⁰. Гетьман мав вплив на вибір короля, а бажання Хмельницького врятувати монарха стало причиною Зборівського договору⁹¹. Проте цей договір не задовольняв русинів, оскільки договірні статті не були втілені в життя⁹². Переяславська рада 1654 р. стала "великою" і "важливою" справою, бо "[...]через це з'єдналися здавна роз'єднані частини Малої Русі з Великою Руссю [...]"⁹³. Але наприкінці життя гетьман мав якісь свої "отдельные замыслы". "Здається, що у нього було таємне бажання стати незалежним володарем Малої Русі (стати володарем Русі, а не зробити її незалежною, що в

⁸⁴ Антонович Н. И. Зиновий Богдан Хмельницкий.— С. 27.

⁸⁵ Його ж. Гетьман Богдан Зиновий Хмельницкий і его наследники (приемники).— Львов, 1909.— С. 3—4.

⁸⁶ Там же.— С. 3.

⁸⁷ Там же.— С. 4.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Там же.— С. 9.

⁹⁰ О. Ив. Р. Иллюстрированная народная история Руси от начала до новейших времен.— Львов, 1905.— С. 499.

⁹¹ Там же.— С. 464.

⁹² Там же.— С. 478.

⁹³ Там же.— С. 513.

інтерпретації автора не одне і те ж.— Я. Ф.)⁹⁴. Взагалі, у праці відчувається досить сильний вплив на автора ідей москвофільства, у цьому його наступність від Б. Дедицького.

Малопомітною в історіографії пройшла книжка В'ячеслава Будзиновського "Наші гетьмани"⁹⁵. Вона написана на підставі матеріалів, зібраних попередніми істориками, але заслуговує на увагу саме як історіографічне видання. Автор був чи не єдиним, хто обгрунтував сепаратистські настрої гетьмана, старшини і всього народу від початку повстання. Він мав перед собою надзвичайно малу кількість досліджень з подібним підходом до цієї проблеми. Наука зупинилася на бездержавній концепції історії України пізнього середньовіччя. Очевидно, бажаючи знайти якісь аргументи, щоб заперечити її, В. Будзиновський впадав у протилежну крайність. Автор слушно зауважив, що Богдан був вихований не лише під впливом польського суспільно-політичного ладу і шляхетської культури. На формування поглядів гетьмана великий вплив мало українське національне життя. Розпочинаючи повстання, Б. Хмельницький прагнув відродити в Україні те становище, що було за П. Сагайдачного, але тепер воно мало бути правно санкціоноване⁹⁶. "Ідеалом Богдана Хмельницького була самостійна держава Руська (руське княжество) в межах держави Володимира і Ярослава"⁹⁷. Великого значення він надавав відомостям Миколи Потоцького, які той одержав у татарському полоні від Тугай-бея. Вже після Корсуня він добивався удільної держави, але цілий ряд причин не дозволив йому іти в червні на Варшаву: 1) після перших перемог над поляками Хмельницький намагався створити власну адміністрацію на звільненій території; 2) Богдан особисто не міг покинути українську землю, бо союз із татарами не був надійний, а небезпека польської або московської інвазії залишалася реальною; 3) він сам збирав і організовував військо під Білою Церквою, бо інакше "[...] напятав [би] собі Берестечко вже в 1648 році"; 4) Хмельницькому взагалі не потрібно було йти в чужі землі і наражатися там на додаткові труднощі. "Не похибкою Хмельницького, а великою його заслугою є те, що він дав полякам змогу зібрати проти себе нову армію. Замість за польськими силами воєнними уганяти по цілій Польщі, Хмельницький дав полякам час зібрати їх до купи, щоб їх одразу розтоптати коло Пиляви"⁹⁸. Повернення з Польщі в Україну восени В. Будзиновський пояснював тим, що Богданові не було потреби йти на польські етнічні землі. У той період він ніде не задекларував свого позитивного ставлення до ідеї самостійної України, бо не знав, як це буде сприйняте народом. Але після візиту до Кисва наприкінці 1648 р. він відчув справжню народну підтримку і розпочав нову кампанію проти Польщі. Дослідник спрямував свою критику на тих істориків, котрі звинувачували Хмельницького у підписанні Зборівського миру і закидали йому ледь не зраду своєї землі. Насправді, твердить учений, мир встановився під тиском кримського хана, а державна са-

⁹⁴ О. Ив. Р. Иллюстрированная народная история...— С. 520.

⁹⁵ Будзиновський В. Наші гетьмани.— Тернопіль, 1990.— 116 с. (передрук з видання 1907 р.).

⁹⁶ Там же.— С. 26.

⁹⁷ Там же.— С. 30.

⁹⁸ Там же.— С. 36.

мостійність частини Русі хоч не була задекларована, але вимальовувалася досить виразно⁹⁹. Як бачимо, В. Будзиновському не вдалося звільнитися від своїх політичних переконань під час роботи над книжкою. Проте ідея державності 1648 р. не була належно сприйнята в подальшому часі, включаючи і сучасні дослідження.

Перші десятиріччя ХХ ст. збагатилися численними науковими та популярними працями з історії України. "Часам Хмельниччини,— свідчить сучасник,— пощастило в останнім часі: наша історіографія може похвалитися новими працями, що посувають значно наперед студії над тою великою епохою і приносять нову оцінку і переоцінку діяльності Богдана Хмельницького"¹⁰⁰.

1912 р. було здійснено друге видання "Української історії" Грицька Коваленка¹⁰¹, який підтримав думки М. Грушевського, висловлені 1898 р. в "Записках НТШ". Перебування Хмельницького в Києві після облоги Замостя він розцінював як важливий етап у формуванні свідомості гетьмана. Тут Богдан зрозумів, що треба боротися за визволення цілої України, але невдача під Зборовом змусила його шукати різні шляхи для здійснення своєї мети. Така політика привела до укладення українсько-московської угоди 1654 р. Проте для Хмельницького вона носила такий же характер, як і попередній союз з Туреччиною, а пізніше — зі Швецією, Трансільванією та іншими країнами. Ці союзи були необхідні для незалежнення України.

Подібні думки зустрічасмо й у Дениса Коренця¹⁰². Після візиту у Київ гетьман "[...] проголошує борбу за свободу всьої України від Дніпра аж по Сян і Вислу"¹⁰³. Хмельницький уклав спілку з Москвою, щоб "[...] побити зовсім Польщу і заснувати Українську державу [...]".

Київський історик Іван Каманін, досліджуючи проблеми Хмельниччини, також порушив питання національної свідомості гетьмана. Він не відділяв 1648 р. від інших і вважав, що у цей період Хмельницький "[...] закликав народ скинути з себе польсько-панське ярмо"¹⁰⁴. Вчений зазначав, що "в цей час Україна (Южная Русь) намагається створити свою повну політичну самостійність і стати незалежною від Польщі"¹⁰⁵, а у Зборівському договорі вбачав елементи самостійного життя. Мета Хмельницького не змінилася і після 1654 р. Навпаки, Переяславська рада стала певним етапом для її досягнення. Тому він не міг себе впевнено почувати під постійним наглядом самодержця, бо в самого гетьмана "[...] розвинулися вже широкі плани незалежності України (Малороссии) і деспотичні думки (мечты) [...]"¹⁰⁶.

⁹⁹ Будзиновський В. Наші гетьмани.— С. 41—42.

¹⁰⁰ Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленню // Діло.— 1914.— Ч. 26.— С. 3.

¹⁰¹ Коваленко Г. Українська історія.— К., 1912.— 240 с.

¹⁰² Коренець Д. Короткий огляд української історії.— Відень, 1915.— 218 с.

¹⁰³ Там же.— С. 121.

¹⁰⁴ Каманін І. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России.— К., 1914.— Ч. 3, т. 4.— С. XVII.

¹⁰⁵ Его же. Договори Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— С. 96—98.

¹⁰⁶ Там же.— С. 107.

Богдан Барвінський вважав, що після кожної перемоги Хмельницький не знав, що робити далі¹⁰⁷, але вже на другому році повстання почав готуватися до нової війни, щоб утворити самостійну державу.

Чільне місце у вивченні Хмельниччини належить В'ячеславу Липинському, який зумів перенести на тло історії України головні тези краківських істориків про сильну монархічну владу, негативний вплив на державу великого магнатського землеволодіння та роль шляхти у державному будівництві. 1912 р. за його редакцією вийшла збірка "Z dziejów Ukrainy", що містила дослідження з історії України XVII ст.¹⁰⁸. Того ж року окремою монографією видано працю В. Липинського "Stanisław Michał Krzyczewski", у якій автор відзначив вагомий внесок української шляхти у розвиток суспільно-політичного та національного життя України¹⁰⁹. Насамперед він звернув увагу на те, що сам факт залучення до повстання татар одразу набрав протидержавного політичного характеру¹¹⁰. Однак залишається невідомим, чи сам гетьман це усвідомлював. Маючи можливість нав'язати сеймові свої умови замирення на етнічно-польській території, він "[...] дає себе втягнути в складну політичну гру, яка велася навколо виборів короля"¹¹¹. Великі зміни у свідомості Б. Хмельницького сталися на зламі 1648 і 1649 рр. Але вони не були такими, щоб можна було говорити про чіткі плани сепаратизму: "Ще може в неясних, тільки в загально накреслених зарисах народжувалася [...] ідея незалежності, державної самостійності України"¹¹². На доказ цього твердження вчений наводить пункт з умов перемир'я від лютого 1649 р. (який згодом був включений у статті Зборівського договору) про те, що київський митрополит мав зайняти місце в сеймі. В. Липинський наголосив, що домагання утворення виразної демаркаційної лінії між Польщею та Україною свідчили, що гетьман "[...] прагнув фактичної державної незалежності"¹¹³. Історик констатує великий поступ від Зборівського договору до Переяславської ради і далі. Україна уклала політичний союз з Москвою "[...] як відокремлена політична національна одиниця, що становить сама про себе [...]"¹¹⁴.

Другий розділ вищезгаданої збірки під назвою "Dwie chwile z dziejów rogowolucyjnej Ukrainy" вийшов українською мовою значно доповненим у 1920 р.¹¹⁵. Зміст усієї книжки пронизує думка автора, що в історії Хмельниччини існувало два періоди: автономістичний та унезалежнення України. Б. Хмельницький хотів "[...] зреформувати Польську Річпосполиту і забезпечити в ній "права і вольности народу руського" (як це було в періоді першій, до переяславській), чи то відділитись від Польщі й створити власну державу (як це було в періоді другій) [...]"¹¹⁶. Це дуже

¹⁰⁷ Барвінський В. Історія українського народу.— Львів, 1922.— С. 70.

¹⁰⁸ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy.— Kijów, 1912.— 617 s.

¹⁰⁹ E jus d. Stanisław Michał Krzyczewski.— Kraków, 1912.— 376 s.

¹¹⁰ Його ж. Станіслав Михайло Кричевський // Липинський В. Твори.— Філадельфія-Пеннсильванія, 1980.— Т. 2.— С. 39.

¹¹¹ Там же.— С. 325.

¹¹² Там же.— С. 333—335.

¹¹³ Там же.— С. 333.

¹¹⁴ Там же.— С. 41.

¹¹⁵ Його ж. Україна на переломі 1657—1659.— Київ; Відень, 1920.— 304 с.

¹¹⁶ Там же.— С. 58.

сильно виділяється у контексті. Уже після виходу книжки у світ у науковій літературі з'явився ряд критичних зауважень з цього приводу. П. Клименко у рецензії відмітив, що "[...] сепаратистичні настрої серед козацтва були (до 1654 р.— Я. Ф.), це видно з попередніх зближень їх до Московщини, татар та листа Богдана Хмельницького до волинської шляхти, у якому він за автономістичного періоду вже погрожує відділенням України (ст. 71)"¹¹⁷. М. Грушевський підкреслив: "Я таким чином рішучо відкидаю погляд (згідно з контекстом, В. Липинського в т. ч.— Я. Ф.), що Хмельницький і його однодумці в 1649 р. далі лишалися на ґрунті козацької автономії в рамках Річипосполитої так, як стояли, в р. 1648 [...]"¹¹⁸.

Але з усією впевненістю можна говорити, що В. Липинський не уявляв собі гетьмана автономістом в доперейславський час: тільки старшина "...вмісті з гетьманом свідомо й виразно прямувала до повного національного й державного незалежнення України"¹¹⁹. "Ідея державної незалежності України [була] народжена в 1648 році підчас першого побідного, тріумфального візду гетьмана Богдана Хмельницького до Києва [...]"¹²⁰. "[...] сепаратизм Гетьманський в добу автономізму має характер конспірації"¹²¹. Тобто дипломатичні відносини з іноземними державами, особливо з Оттоманською імперією, не набирали широкого розголосу. На перший погляд здається, що В. Липинський увійшов у велику суперечність зі своїм попереднім твердженням, що Богдан хотів зреформувати Річ Посполиту. Але це не так. Якщо козацька еліта визнавала необхідність встановлення окремої держави, то інші верстви не могли піднятися до подібного інтелектуального рівня. Тут В. Липинський апелює до ролі шляхти як головного рушія державної ідеї: "у першій добі повстання свідомість Хмельницького зіткнулася з козацькою"¹²². Це стало головною причиною того, що гетьман діяв так, щоб забезпечити більший частині козацької маси її інтереси¹²³. Очевидно, така інтерпретація важко сприймається. Досить, напевно, розвинути аргументи П. Клименка, але підвести їх не до розуміння самостійницьких тенденцій Хмельницького (бо це видно з монографії В. Липинського), а до тактики, яка застосовувалася гетьманом для втілення в життя ідей незалежності.

Про це вже згадувалося при розгляді праць О. Левицького. Можна сказати, що В. Липинський допустився подібних помилок, коли визначав 1654 р. критерієм національної свідомості. Щось подібне маємо в сучасному доробку українознавства: "Український політичний сепаратизм не проявлявся реально до 1654 року. Якби Хмельницький хотів знищити Річ Посполиту або від'єднатися від неї перед цією датою, він міг би це зробити у 1652 році після його перемоги під Батогом"¹²⁴. Загальний ха-

¹¹⁷ Клименко П. Вячеслав Липинський. Україна на переломі // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН.— К., 1923.— Кн. 2—3.— С. 244.

¹¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. 9, ч. 2.— С. 1493.

¹¹⁹ Липинський В. Україна на переломі.— С. 61.

¹²⁰ Там же.— С. 42.

¹²¹ Там же.— С. 24.

¹²² Там же.— С. 92.

¹²³ Там же.— С. 61.

¹²⁴ Velychenko S. I. Viacheslav Lypynsky. Tvory (review) // Journal of Ukrainian Studies.— Toronto, 1980.— N 9.— P. 84. На жаль, не вдалося ближче ознайомитися з поглядами вченого, викладеними у згаданій дисертації.

рактер доби автономізму В. Липинський визначив тим, що козащина не будувала своєї держави, бо не бачила у цьому потреби. Але після Переяславської ради козацька революція, остаточно переконавшись у безнадійності війни за реорганізацію Польщі, вступила на шлях відділення від Речі Посполитої і набрала національно-державного, а не козацько-класового характеру¹²⁵. Це, однак, важко сприймається. По-перше, сам акт Переяславської ради більше залежав від царя, ніж від гетьмана. По-друге, ідея українсько-московської унії — а її реалізацію учений визначив як початок відкритої боротьби за державність — зародилася задовго перед тим. В. Липинський не наголосив на тому, що гетьман доклав можливі зусилля для її втілення до 1654 р., але посередньо на це сам вказав¹²⁶. Політичний акт може бути показником національної свідомості, але не її критерієм.

В. Липинський високо оцінив Переяславську раду з погляду вагомого поступу до самостійної держави. Цим актом Хмельницький продемонстрував свій повний розрив з королем і здобув абсолютну незалежність від польської держави. Але, не встановивши твердих стосунків з Польщею, не забезпечивши південь від татар, не звільнивши Русь “з неволі лядської”, не можна було говорити про ліквідацію наслідків Переяславської ради¹²⁷. І, власне, те, що боротьба велася за визволення всієї України, є свідченням того, що вона носила, окрім іншого, національний характер з високим рівнем соборної свідомості. Найяскравіше це проявилось в ході українсько-шведської дипломатії 1657 р.¹²⁸

Торкаючись питання влади, вчений високо підніс проблему українського абсолютизму, котрий визрівав у гетьмана ще на початку війни. Одну з причин поразки повстання він бачив у тому, що тодішні державні мужі не змогли встановити міцної “дідичної” влади, української абсолютистської монархії¹²⁹.

М. Грушевський не прийняв цієї тези: “Теорію гетьманського монархізму, розвинену Липинським в останній праці і викриту ним у Хмельницького від самих початків його гетьманства, взагалі вважаю невдалим винаходом, нав'язаним політичними тенденціями останніх літ”¹³⁰.

Наукові праці В. Липинського одразу ж привернули увагу сучасників, котрі змогли їх належно оцінити. Зокрема Д. Дорошенко писав: “Великою заслугою Липинського як історика являється те, що він старається показати [...] процес стремління до створення власного державного тіла в XVII столітті [...]”¹³¹. Іван Крип'якевич вважав, що “Вячеслав Липинський добув собі одно з найперших місць в українській історіографії великою збіркою студій п. з. “Z dziejów Ukrainy” (1912)”¹³², він “[...] увійшов в

¹²⁵ Липинський В. Україна на переломі.— С. 84—88.

¹²⁶ Там же.— С. 34: “По довгих тяганинах, гетьманських прозьбах та погрозах згодився нарешті московський собор в р. 1653 на те, щоб Царь прийняв Хмельницького і Військо Запорозьке” “в підданство”.

¹²⁷ Там же.— С. 33, 44.

¹²⁸ Там же.— С. 50—52.

¹²⁹ Там же.— С. 65, 117.

¹³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9, ч. 2.— С. 1369.

¹³¹ Дорошенко Д. В. Липинський. Історичні студії та монографії. Том третій. Україна на переломі. 1657—1659 // Книжка (Станіслав).— 1921.— № 4—6.— С. 95.

¹³² Крип'якевич І. В. Липинський. Історичні студії та монографії. Україна на переломі. 1657—1659 // Літературно-науковий вісник (Львів).— 1922.— Кн. 1.— С. 84.

*Грушевський
и Миколай Щербина
Струве*

АРХИВЪ
ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ,
ИЗДАВАЕМЫЙ
КОММИССІЕЮ ДЛЯ РАЗБОРА ДРЕВНИХЪ АКТОВЪ,
состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-
Губернаторѣ.
ЧАСТЬ СЕДЬМАЯ,
ТОМЪ III. **МІХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**
Акты о заселеніи Южной Россіи XVI -- XVIII в.в.

КІЕВЪ.
Типографія Императорскаго Университета св. Владимира Аки. О ва печ. и изд. Аки
Н. Т. Корчакъ Попицкаго, Меринговская ул. д. № 6.
1905.

Титульна сторінка «Архиву Юго-Западной России»,
з дарчим написом Володимира Щербини
М. Грушевському. 1905 р.

Дружески

~~_____~~
~~_____~~

*т. сполучи
відъ в. д. в. д. в. д.
м. в. в.*

12, XII, 11

**Документы эпохи Богдана Хмельницкого
1566 и 1567 г.г.,**

вызаченные из Глав. Москов. Архива Министров. Иностран. Дѣл.

(Сообщилъ И. М. Каманинъ¹⁾).

I.

1656 г., январь 26.

Инструкция польскимъ комиссарамъ, отправленнымъ къ войску Запорожскому.

Instructia od najasnieyszego Krola Iego Mci Pana, Pana naszego milosciwego, y stanow całej Rzeczy-pospolitey, przez iasnie wielmozných, wielmozných Ich MM. PP. Deputatow, z Senatu y z Posłow ziemskich na seymie obranych Ich MM. PP. Commissarzom, w plenipotencyi wyrazonym, to iest iasnie wielmoznym: Iego Mci

¹⁾ Хотя предлагаемые документы не вносят ничего существенно нового въ исторію знаменитой эпохи, но освѣщаютъ ее нѣкоторыми подробностями (см. напр. № I, III, IV, V, VI, IX и нѣк. друг.). Къ сожалѣнію, документы, наиболѣе интересныя, не сохранились въ цѣлости; части ихъ и именно такія, въ которыхъ можно предположить серьезную историческую важность, не были найдены.

Перша сторінка публікації Івана Каманіна
«Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1566 и 1567 гг.»
з дарчим написом М. Грушевському. 12.XII.1911.

українську історіографію як індивідуальність сильна і творча"¹³³. Але вже з початком 1930-х рр. В. Липинський, як і М. Грушевський, був зарахований до однієї з буржуазних течій в українській історіографії¹³⁴.

Після 1898 р. М. Грушевський збагатив науку новими дослідженнями з історії Хмельниччини — головним чином загальними працями, в яких він дотримувався поглядів, викладених у вищезгаданій статті¹³⁵. Свої остаточні узагальнюючі висновки з цієї проблеми і підсумки наукової роботи він помістив у XIII розділі IX тому "Історії України-Руси"¹³⁶.

Хмельницький для нього не є якоюсь неперевіршеною особою тієї епохи; і навіть у тодішній Польщі не думали, що йому немає рівних серед найближчого оточення. Внаслідок "щасливого збігу обставин" Богдан зумів зібрати величезну, непорушну енергію народу, котра, підкреслює М. Грушевський, "[...] дала йому престиж, популярність, авторитет [...]"¹³⁷. Немає сумніву, однак, що гетьман боровся за весь народ. І у всенародній боротьбі проти польського гноблення і католицької експансії вчений бачив суцільність тієї епохи. Проте у своєму внутрішньому розвитку ця суцільність розпорозувалася внаслідок загострення соціальних відносин між селянством і козацтвом, сіромою і старшиною.

Не тільки на початку повстання, але й 1653 р. гетьман не міг ставити перед собою таких грандіозних планів, які у нього були у 1655—1657 рр. Сама козацька програма, котрої він дотримувався на першому році повстання, скінчилася у грудні 1648 р. Після цього Хмельницький прагнув досягнути певної державної незалежності України на її етнічних землях. Тому називав себе "єдиновладцем і самодержцем", але не у значенні монарха, як в інтерпретації В. Липинського, а як "[...] голови суверенної держави в протиставленню до тодішнього роялізму — планам автономної козацької України в безпосередній владі короля"¹³⁸. І хоч після 1649 р. він сам часом збивався до роялізму, "[...] політика його цілком ясно орієнтувалася на незалежну Україну". Однак втілити ці плани в життя виявилось надзвичайно важко. Звідси — хитання гетьмана і відсутність якоїсь чіткої лінії в політиці; і навіть Переяславська рада не внесла у неї якоїсь послідовності. Ні Хмельницький, ні його оточення не відчували епохальної події, що кардинально змінила подальшу історію Східної Європи. "Не можна згодитися навіть з поглядами Липинського, ніби то Переяславська угода морально еманціпувала Україну від Польщі і змусила Поляків трактувати Україну як союзну політичну силу"¹³⁹. Однак маємо слова самого гетьмана, які він говорив московським послам Бутурлінові та дякові Михайлову 19 червня 1657 р. М. Грушевський наводив їх попередньо: "Бувши на трактатах з ближнім боярином цар. вел. В. В. Бу-

¹³³ Крип'якевич І. В. Липинський. Історичні студії та монографії.— С. 86.

¹³⁴ Петровський М. З історії клясової боротьби на Україні в XVII ст. (змова Децика) // Записки Ніжинського інституту Народної освіти.— Ніжин, 1932.— Кн. 12.— С. 14.

¹³⁵ Див., напр.: Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1913.— 526 с.; його ж. Як жив український народ.— Царгород, 1915.— 108 с.; його ж. З політичного життя Старої України.— К., 1918.— 128 с. та інші праці.

¹³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9, ч. 2.— Розд. XIII: Кілька загальних зауважень.— С. 1479—1508.

¹³⁷ Там же.— С. 1486.

¹³⁸ Там же.— С. 1493.

¹³⁹ Там же.— С. 1495.

турлиним з тов. ми тільки умовилися, щоб воєводи були в самім Києві — на те (тільки) щоб сусідні володарі бачили їх підданство під високу руку цар. вел., що в стародавній столиці вел. князів російських царські воєводи”¹⁴⁰. В усіх суперечностях дипломатії та політики гетьмана історик бачив вплив “різних близьких йому людей”, котрі, властиво, кермували політичним життям. Лише в одному гетьман був послідовний і твердий: у збереженні своєї влади, “[...] влади перед усім, без піклування про людність і територію”¹⁴¹. “Не хочу зменшувати індивідуальности Хмельницького, ні трохи. Але хочу запобігти фальшивому і шкідливому поглядові, що [...] [він] ніби то був [...] втіленням державного розуму і державного будівництва, до котрого ніколи не могли піднятися його наступники”.

“Я в повній мірі признаю, — стверджує М. Грушевський, — що Хмельницький був великий чоловік — але його велич не лежала в площині ні політичного, ні державного будівництва Нової Європи. В ній занадто багато від Азії, від [...] фундаторів держав-Орд. З тою важною відмінню, що для нього матеріалом, гарматним мясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід”¹⁴². Ця довга цитата чи не найкраще відбиває погляд М. Грушевського на Хмельницького як особу і політика. На противагу цьому “Великому Скитові” вчений висуває постать Івана Виговського, “політика-європейця”. У цьому, власне, проявляється особлива оцінка гетьмана М. Грушевським: віддаючи йому належну шану як “головному потрясателю” і “герою української історії”, автор водночас показує бідність його політичних здібностей “азійського характеру”, неспроможного збудувати Українську державу, навіть якщо свідомо йшов до цього. “Я думаю, що в другій половині Хмельниччини в ній далеко значила родина Виговських, ніж сам Хмельницький [...]”¹⁴³.

Така оцінка, звичайно, не може сприйматися однозначно. Але в ній є вагоме раціональне зерно — Хмельницький не був генієм свого часу. Поряд з ним стояли видатні полководці, котрі не поступалися йому розумом та здібностями. І якщо В. Липинський зобразив гетьмана як неперевершеного творця і будівничого Української держави, то в інтерпретації М. Грушевського ми бачимо героя і патріота типу досарматських часів походу Дарія у Скіфію. Однак у головному питанні між цими двома вченими немає розбіжностей — Богдан свідомо і цілеспрямовано скерував свою діяльність на досягнення незалежності України.

Робота М. Грушевського справила поважне враження на сучасників¹⁴⁴. М. Василенко, однак, уважав, що вчений перебільшував роль давньої столиці у формуванні державницької свідомості гетьмана. Його погляди могли сформуватися під впливом визначних перемог 1648 р.¹⁴⁵ З другого боку, Хмельницький змушений був продовжувати війну не під впливом державницьких ідей або національної програми. На перший план рецен-

¹⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9, ч. 2.— С. 1417.

¹⁴¹ Там же.— С. 1494, 1506.

¹⁴² Там же.— С. 1496.

¹⁴³ Там же.— С. 1497.

¹⁴⁴ Див., напр.: Крип'якевич І. Хмельниччина в розв'язі. Історія України-Руси тому VIII ч. III // Літературно-науковий вісник (Львів).— 1922.— Кн. 1.— С. 80—81.

¹⁴⁵ Василенко М. Михайло Грушевський. Історія України-Руси.— Т. 8, ч. 3 // Україна.— 1925.— Ч. 5.— С. 156.

зент висував соціальне становище народу. “На мою думку [...] [Грушевський] вимагає од фактів більше, ніж вони можуть дати. В ті часи (до Зборівської битви.— Я. Ф.) рух був виключно соціальний, і не виходив в думках вождів його по за межі Речі Посполитої”¹⁴⁶.

Очевидно, що національний характер боротьби був такий же виразний, як і соціальний. Але якщо шукати критерій пріоритету між ними, то треба апелювати до аргументованих джерел, інакше це виглядає досить суб’єктивно. Можна з впевненістю сказати, що ці напрямки доповнювали один одного. І визначити, який з них домінував у почуттях гетьмана, було б марною справою.

На думку М. Василенка, відомості зі щоденника В. М’яковського не мали під собою реального ґрунту, але отримали історичний зміст, бо події розвивалися “мимо волі” гетьмана. Наприкінці свого життя М. Грушевський також не надавав їм такої форми, яку ми бачили у 1898 р., називаючи їх “перейславськими балачками”¹⁴⁷. Але якщо змінилася форма, то зміст лишився той самий: на відміну від М. Василенка, історик бачив у тих “балачках”, в сукупності з іншими документами, реальне свідчення зародження ідей незалежнення від Польщі.

Вагомий внесок у вивчення Хмельниччини зробив Іван Крип’якевич. Він не відрізнявся від багатьох інших істориків, коли вважав, що у 1648 р. гетьман задовольнив свою обмежену програму і великі зміни у свідомості його наступили після завершення осінньої кампанії¹⁴⁸. Вже Зборівський договір фактично затвердив формальну незалежність України¹⁴⁹. Про це свідчили великі державні зміни: наявність окремішньої території з папуючим козацьким станом, де були встановлені національні уряди; тим, що польські війська не могли виходити за окреслену демаркаційну лінію, була забезпечена політична окремішність¹⁵⁰. До державного будівництва гетьман почав активно залучати шляхту¹⁵¹, а дипломатичними шляхами зміцнював міжнародне становище України. Демократичний порядок на Січі не міг автоматично перенестися на умови великого державного організму. Тому “всі важніші справи [...] [Хмельницький] рішав при участі старшин або самою гетьманською владою”. Власне, наприкінці життя він був “некоронованим володарем, монархом України”, і цю монархію він думав утвердити в своїм роді¹⁵². У тому, що держава Б. Хмельницького була “козацькою”, вчений бачив причини її сили і занепаду. Головним недоліком він вважав відсутність еліти, “[...] що мала нести ідеологію нової держави і надавати тон життю [...]”. Козацька еліта залишалася слаба, незгідна з собою, політично невироблена”¹⁵³.

¹⁴⁶ Василенко М. Михайло Грушевський. Історія України-Руси.— Т. 8, ч. 3.— С. 157.

¹⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9, ч. 2.— С. 1501.

¹⁴⁸ Крип’якевич І. Історія Української держави XVII—XVIII ст. (літографовані лекції, читані у Львівському університеті).— Львів, 1922.— С. 41.

¹⁴⁹ Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 136.

¹⁵⁰ Його ж. Історія Української держави.— С. 44.

¹⁵¹ Його ж. Причини української дипломатії // Діло.— 1918.— Ч. 13.

¹⁵² Його ж. Студії.— С. 144—145.

¹⁵³ Там же.— С. 149.

Мало відрізнявся від І. Крип'якевича своїми поглядами на Хмельниччину Дмитро Дорошенко¹⁵⁴. Він вважав, наприклад, що стихійне повстання в Україні 1648 р. переплутало “[...] всі карти як польської, так і козацької дипломатії”¹⁵⁵, а Зборівський мир розумів як тимчасове перемир'я, хоч козаки “[...] фактично творили нову державну організацію на території козацької України, не зважаючи на формальні умови”¹⁵⁶. Однак у працях Д. Дорошенка відчувається сильний вплив В. Липинського, особливо щодо аналізу питань, пов'язаних з монархічним устроєм України і провідною верствою суспільства.

Досить чітку позицію зайняв Мирон Кордуба, котрий, правда, у своєму науковому доробку більше уваги приділив дипломатії часів Хмельниччини: “Прагненням Хмельницького було розірвання великодержавної системи у Східній Європі, котра утворилася в 30-х роках XVII ст., щоб створити вільне місце для України як нового міжнародного чинника посеред ворогуючих Польщі, Москви, Турції, Швеції”¹⁵⁷.

Інший історик — Омелян Терлецький відзначав, що причиною угодства Хмельницького на початку повстання була небезпека соціальної революції в Україні, котра, знищивши шляхетський стан у Польщі, могла перекинутися на козацький¹⁵⁸. Але такі позиції вже не могли привести до стабільності у Польщі, і для освіченого громадянства Русі “[...] стала одразу актуальною традиція колишньої політичної незалежності України”¹⁵⁹, а Зборівський мир фактично утвердив самостійне життя “бодай на Східній Україні”. Українсько-московські відносини і Переяславську раду О. Терлецький змалював за аналогією до дипломатичних стосунків з Портою: гетьман ніколи не надавав вагомого значення обіцянкам московському цареві і не думав, щоб Березневі статті мали реальний зміст. Чим довше Україна перебувала під протекторатом Москви, тим більше виявлялися українсько-московські непорозуміння. Тому у 1655—1657 рр. після українсько-шведського союзу “[...] Україна стала незалежною державою і першорядним політичним чинником в політиці східної Європи”¹⁶⁰.

Сама державна організація на Русі була наближена до європейського зразка, зокрема до польського. Європейські елементи проявилися у тому, що “[...] добробут мешканців України опирався на земельній власності, чого не було ані в Москві, ані в Крими та Туреччині”, що різні суспільні верстви мали свої права. З польською державною організацією Україну

¹⁵⁴ Див., зокр.: Дорошенко Д. Короткий курс історії України.— Катеринослав; Ляйпціг, [1923].— 228 с.; рецензію М. Карпінського див.: Книжка.— 1923.— Ч. 1—5.— С. 39—40; а також Омеляна Терлецького у журн.: Народня просвіта (Львів).— 1923.— № 4.— С. 70—71.

¹⁵⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України.— Варшава, 1933.— Т. 2.— С. 16.

¹⁵⁶ Там же.— С. 24.

¹⁵⁷ Kor d u b a M. Bohdan Chmielnicki // Polski słownik biograficzny.— Kraków, 1937.— Т. 3.— С. 333.

¹⁵⁸ Терлецький О. Історія Української держави.— Львів, 1924.— Т. 2: Козацька доба.— С. 78—81. Див. того ж автора: Історія України.— Львів, 1936: Козацька доба.— 84 с.; Історія України.— Львів, 1938.— 408 с.

¹⁵⁹ Його ж. Історія Української держави.— С. 84.

¹⁶⁰ Там же.— С. 112.

еднала перевага одного суспільного стану над всіма іншими — у Польщі шляхта, на Русі козаки¹⁶¹.

У дослідженні цілком свідомо не розглядувано радянської історіографії. Там, де політика та ідеологія заступили всі ділянки суспільного життя, було дуже мало науки. Тому, з одного боку, критика цієї історіографії сьогодні виглядає кон'юнктурною, а з другого — дуже важко аналізувати думки, висловлені між рядками тими вченими, котрі зберігали громадянське та професійне сумління.

Втім, як бачимо, за десятки років розвитку української науки в історичній літературі нагромадився вагомий потенціал досліджень з історії Хмельниччини. Майже в кожній праці є прагнення пояснити той чи інший аспект діяльності гетьмана. Однак при всій різноманітності поглядів можна вирізнити одну найголовнішу тенденцію, типову для більшості праць XIX ст.: політичне життя в Україні досліджувалося з погляду визвольної місії Війська Запорозького. При цьому дослідники ставили перед собою проблему державного утворення в Україні, але не розробляли її. Насамперед необхідно було встановити бодай приблизний хронологічний порядок розвитку подій, а вже потім виробляти певні узагальнюючі концепції. З цього погляду, попри численні недоліки, найбільшу вагу має праця М. Костомарова. Внаслідок його полеміки з П. Кулішем у науці викристалізувалися дві полярні думки про Хмельниччину та історію козацтва загалом. Заперечення руйнівної ролі Січі в історії України призвело до того, що ідеалізація козацтва, притаманна романтичній епосі періоду "Історії Русів", була знову відроджена. Досі ми не маємо дослідження, що було б синтезом двох ідейних функцій козацтва — державотворчої та руйнівної. Більшість дослідників вбачала у діях гетьмана автономістські прагнення, виключаючи український сепаратизм. Тому стаття М. Грушевського 1898 р. була тою точкою опори, від якої надалі відштовхувалися науковці — дослідники державної ідеї України періоду пізнього середньовіччя*. З появою досліджень В. Липинського ця концепція стала ще міцнішою і більш впливовою. Протягом перших 40 років XX ст. зародилися й утвердилися нові ідеї в українській історіографії. М. Грушевський називав їх ідеями "конструкційного" напрямку. Тепер увага зосереджувалася здебільшого на питаннях, пов'язаних з будівництвом нової організаційно-державної структури. При цьому москвофільські настрої якщо не зникли повністю, то посіли другорядне місце в наукових працях.

¹⁶¹ Терлецький О. Історія Української держави.— С. 163.

* Цікаво, що С. Томашівський, якого рахують одним із засновників т. зв. державницького напрямку в українській історіографії, не прийняв цієї теорії.

Yaroslav FEDORUK

**BOHDAN KHMELNYTS'KYI'S NATIONAL
IDEA IN THE UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY
OF THE 19TH CENTURY — THE THIRTIES
OF THE 20TH CENTURY**

The period of Hetman Khmelnyts'kyi seems to be the most researched one in the Ukrainian historical literature. But there are still some problems, which are to be solved, among them the degree of understanding of national and state idea by Ukrainian society, by Hetman Khmelnyts'kyi himself and his surrounding.

Up till now the historiography has not given a definite answer to this question. Among a great variety of views only P. Butsyt's'kyi and V. Lypyn's'kyi more or less seriously treated the national consciousness as an object of scientific study. V. Lypyn's'kyi's works proved to be so profound that even in modern researches his great influence is deeply felt. M. Hrushevs'kyi was the first to investigate this epoch most thoroughly.

In Soviet historiography the essence of the problem was being distorted by ideological factors of the Communist system preventing the researchers from presenting objective interpretation. That is why while researching the problem the period after 1939 has not been taken into consideration.